

TEMPORAL İSİMLƏRİN SEMANTİKASINA DAİR (AZƏRBAYCAN, İNGİLİS, RUS DİLLƏRİ MATERİALLARI ƏSASINDA)

Sevda RZAYEVA*

Xülasə: Aynı soydan gelen veya aynı etnik kökene sahip grupların arasındaki diplomatik ilişkilerin günümüz Zamanın axışı, dilin əsas quruluş maddələrindən biridir və vaxt anlayışını ifadə etmək üçün istifadə olunan sözlər, dilin zamanla necə əlaqələndirildiyini göstərir. Kəşifən zamanları ifadə edən sözlər (məsələn, "əvvəl", "keçən həftə"), hazırkı vəziyyəti ifadə edən sözlər ("indi", "hal-hazırda") və gələcəyi göstərən sözlər ("sonra", "sabah") temporal leksikanın əsas hissələridir. Dilçiliyə baxış açısından, bu leksika bir dilin vaxtı necə təsvir etdiyini və ifadə etdiyini anlamaq üçün incələnir. Temporal leksikanın istifadəsi, kommunikasiyada vaxtın mənasını aydınlaşdırır və dilin zamanla əlaqələndirilməsini təmin edir. Beləliklə, vaxtla bağlı sözlərin effektiv istifadəsi, dilin mənasını dərinləşdirən və kommunikasiyanı zənginləşdirən vacib bir elementdir.

Məqalədə zaman anlayışını ifadə edən leksik vahidlər Azərbaycan, rus və ingilis dillərinin materialları əsasında araşdırılmış, onların semantik strukturu öyrənilmiş, semantik cəhətdən təsnifatı verilmişdir.

Açar Sözlər: *Temporal, Leksika, Zaman, İsim, Mədəniyyət.*

On the Semantics of Temporal Nouns (Based on the Materials of Azerbaijan, English, Russian Languages)

Abstract: The flow of time is one of the basic building blocks of language, and the words used to express the concept of time show how language relates to time. Words that express transitive tenses (for example, "before", "last week"), words that express the present situation ("now", "right now") and words that indicate the future ("later", "tomorrow") are the main temporal lexicon are parts. From a linguistic perspective, this lexicon is refined to understand how a language describes and expresses time. The use of temporal vocabulary clarifies the meaning of time in communication and ensures that language is connected with time. Thus, the effective use of time-related words is an important element that deepens the meaning of language and enriches communication.

Key Words: *Temporal, Vocabulary, Time, Noun, Culture.*

Giriş

Dilin bu və ya digər kateqoriyası ilə bağlı istər sinxron, istərsə də diaxron aspektdə saysız-hesabsız tədqiqatlar mövcud olsa da, həmin kateqoriyaların bu və ya digər problemini tarixi müqayisəli və tipoloji təhlilə cəlb etmək zəruriyyəti hələ də qalmaqdadır. Belə kateqoriyalardan biri də həm fəlsəfi, həm psixoloji, həm də dilçilik baxımından xüsusi maraq doğuran və tədqiqinə bu gün də ehtiyac duyulan zaman kateqoriyasıdır.

Zaman kateqoriyası ziddiyyəti və çoxşaxəliliyi ilə uzun illər elmin diqqət mərkəzində qalmışdır ki, bu da fəlsəfə, psixologiya və dilçilik sahələrində aparılan çoxsaylı araşdırmalarla təsdiqlənir. Zaman insan varlığının universal kateqoriyasıdır. O, həm fərdi, həm də müxtəlif linqvokulturoloji icmalar üçün eksistensial əhəmiyyət kəsb edir. Bu səbəbdən zaman kateqoriyası, onun mahiyyəti, zamanın dildə ifadə üsulları və vasitələri ilə bağlı məsələlər zaman-zaman müxtəlif elm sahələrini təmsil edən tədqiqatçıların, o cümlədən dilçilərin diqqətini cəlb etmişdir (1).

Zaman anlayışı insanların zamanı dərk edib, idarə etməsi ilə əlaqəlidir. Hər bir mədəniyyətdə, icmada fərqli ola bilər. Zaman bəzən bir resurs, bəzən isə bir məhdudiyət kimi başa düşülüb, təsvir oluna bilər. Zaman məkanla yanaşı, hadisənin əsas mövcudluq formalarından biridir. Fəlsəfi nöqteyi-nəzərindən zaman obyektiv olaraq mövcud olan reallıq kimi öz uzanmasında dönməzdir. Hadisənin mövcudluq forması kimi zaman obyektiv olaraq davamlı, universal, birölçülü, sonsuz, bircinsli, nizamlıdır. zaman anları müəyyən xətti ardıcılıqla bir-birinin ardınca gedir. "Kosmos", "ölçü", "səbəb", "zaman" kimi anlayışlarla yanaşı, insan şüurunun müəyyən edici kateqoriyalarına aiddir. Zaman kateqoriyası filosofların ən maraqlı və dərin müzakirə etdiyi mövzulardan biridir. Platona görə, zaman mövcudluq dünyasının dəyişənliyindən fərqli bir realitetdir. Aristotelə görə, zaman bir obyektin hərəkəti ilə əlaqəlidir. Ona görə, bir şeyin bir yerə getməsi ilə ölçülür. Dekarta görə, zaman "cogito, ergo sum" – "mən düşünürəm, deməli varam" düşüncəsinə görə əsaslıdır. Ona görə, zamanın mahiyyəti, insan zehnindəki düşüncələrin axını ilə əlaqəlidir. Bu və digər filosofların

* Baku Eurasian University, Baku, Azerbaijan, ORCID: 0000-0002-5398-8863

fikirləri, zamanın təbiyyəti barədə mürəkkəb və müxtəlif yanaşmaları əks etdirir. Zaman kateqoriyasının linqvistik tədqiqatı prosesində çox zaman ona sırf fəlsəfi tərəfdən, ən yaxşı halda yalnız semantik cəhətdən yanaşılmış və yanaşılır. (5)

Müasir dilçilikdə zamanın konseptuallaşdırılması probleminə marağ müxtəlif mədəniyyət nümayəndələrinin şüurunda nəzərə alınan kateqoriyanın insani dəyərlər sistemindəki mühüm rolu ilə əlaqədardır. “Zaman” anlayışını təmsil etməyin yollarını araşdırmaq milli mədəniyyətlər və dillər prizmasından onun spesifik, mədəni müəyyən edilmiş və universal xüsusiyyətləri arasında əlaqəni müəyyən etməyə imkan verir. Zaman həyatın tempi və ritminin əsas göstəricisidir. Zamanın bu və ya digərində dəyəri başqa bir mədəniyyət insanlarının ünsiyyətinin xarakterini, həyat tərzini müəyyən edir.

Hər bir tədqiqat işinə verilən mühüm tələblərdən biri də əvvəllər əldə edilmiş nəticələrə bələd olmaq və onlardan səmərəli istifadə etməkdir. Bu baxımdan temporal leksikanın öyrənilməsinin müasir vəziyyətinə diqqət yetirilməsi müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də temporal leksikanın araşdırıldığı tədqiqatlara nəzər salmaq lazım gəlir.

1. Temporal leksikanın tədqiqinə dair

Müxtəlif dövrlərdə, xüsusən də XX yüzilliyin ikinci yarısından başlayaraq bir çox dilçilər müxtəlif dillərdə temporal mənalı sözləri tədqiqata cəlb etmişlər. Temporal leksikanın sistemli şəkildə öyrənilməsi rus və ingilis dillərini bu cəhətdən xüsusi qeyd etmək lazımdır. Temporal leksika həmin dillərin, eləcə də başqa dillərin materialları əsasında və ya müqayisəli şəkildə həm sinxron, həm də diaxron planda öyrənilmişdir. Bu və ya digər səpkidə aparılan tədqiqat işlərində əsasən ayrılıqda götürülmüş bir dilin materialları tədqiq ya iki, yaxud daha çox dilin müqayisəli, tipoloji təhlili verilir. Bu tədqiqatlar biri-birindən araşdırılan materialın həcminə görə də seçilir. Onlarda tədqiqat spektri ayrıca temporal leksemin, kök-sözün təhlilindən tutmuş, leksik-semantik və leksik-qrammatik sistemə qədər genişlənir. Bu sahədə aparılmış bir sıra işlərdə zaman kateqoriyasının ekstralingvistik və linqvistik reallıqları, zaman anlayışları və onların dildə ifadəsinin nisbəti kimi məsələlər təhlil olunur, zamana tarixi, kulturoloji hadisə olaraq yanaşılır. Belə tədqiqatlar artıq dar linqvistik çərçivədən çıxır, fəlsəfə, rologiya, psixologiya və dilçilik kimi elm sahələrinin qovşağında baş verən hadisələri araşdırır. (7, s.11-13)

V.V.Morkovkinin rus dilində zaman mənalı leksikanın ideoqrafik təsvirinə həsr olunmuş tədqiqat aparmışdı. xüsusi seçilir. Müəllif sözlərin əlifba sırası ilə deyil, məna yaxınlığına görə yerləşdirildiyi ideoqrafik lüğətlərin yaradılması üçün temporal leksikanı zaman mənalarının aşkarlanması məqsədilə araşdırır. Rus dilinin izahlı lüğətlərindən toplanmış və tərkibində zaman («время») sözünün və onun ideoqrafik sinonimlərinin olduğu leksik vahidlərin lüğət definisiyalarının təhlili əsasında konkret leksik-semantik söz qruplarına xas olan əsas zaman mənalarını aşkarlayan müəllif həmin mənaları semantik cəhətdən eynicinsli qruplara bölür. Müəllif bu bölgü əsasında təqdim olunan zaman mənalarının siyahısında ümumi mənaların ardıcıl parçalanması (xırdalanması) nəticəsində xüsusi mənaları üzə çıxarır. Tədqiqatda leksik zaman sahəsi nisbi və qeyri-nisbi zaman olmaqla ikişaxəli semantik ağac şəklində təsvir edilir. Burada hər bir qrupa daxil edilmiş zaman anlayışlı sözlər 23 əlamət üzrə təsnif edilir. (7, s.11-13)

T.A.Lisitsina tərəfindən verilmişdir. Tədqiqatçı qeyd edilən temporal leksikanın semantik təsnifatı üçün nitq momenti ilə əlaqənin (nisbətənin) olub-olmadığı əlamətini götürür. Bu əlamətə əsasən bütün temporal leksika iki böyük leksiksemantik qrupu bölünür: 1) nisbi zaman mənalı leksika; 2) qeyri-nisbi zaman mənalı leksika. Birinci qrup üçün əsas əlamət nitq momenti ilə əlaqənin olması, ikinci qrup üçün əsas əlamət nitq momenti ilə əlaqənin olmamasıdır. Hər bir qrup mikroqruplara ayrılır və onların ümumi və fərqli cəhətləri aşkarlanır. Dəqiq müəyyənləşdirilmiş semantik meyarlara əsaslanan və bütün temporal leksikanı əhatə edərək təqdim edən bu təsnifatı rus dilinin temporal leksikasının təsnif edilməsində uğurlu addım saymaq olar. Temporal leksikanın təhlilində A.X.Askarovanın

tətbiq etdiyi yanaşma tərzı də maraq doğurur. İngilis, rus və alman dillərinin materialları üzrə leksik-semantik zaman makrosahəsindəki semantik prosesləri izləyən tədqiqatçı zamanın obyektiv obyektiv rəngarəngliyinin əks olunmasında müxtəlif səviyyəli mücərrədləşmə prinsipindən çıxış edərək birlikdə leksik-semantik zaman makrosahəsini əmələ gətirən beş müstəqil heterogen leksik-semantik sahə (LSS) fərqləndirir: LSS I «təbii şəraitin hissi qavranılan konkret siklləri» (təbiət zamanı); LSS II «insanın həyat vəziyyətinin siklləri» (insan zamanı); LSS III «zamanın konkret ölçülməsi» (sosial zaman); LSS IV «ümumi».

Müasir Azərbaycan dilçiliyində temporal leksikanı ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları üzrə tədqiq edən alim İlham Tahirov olmuşdur.

Zaman kateqoriyasının ismi formanın tərkibində olaraq nəzərdən keçirilməsi həm insan varlığının bu universal kateqoriyasının, həm də bilik nəzəriyyəsinin linqvo-fəlsəfi, linqvo-mədəni dərk edilməsi üçün mühüm və zəngin material təmin edir. Əksər tədqiqatlarda bir nitq hissəsinin temporal leksemləri təhlilə cəlb olunur: zaman mənalı isimlər (A.P.Klimenko, İ.V.Volyanskaya, L.V.Qarskaya, N.V.İvaşina, A.Y.Antomonov, Q.A.Qorbatenko)

Azərbaycan və ingilis dillərində isimlərin temporal/zaman semantikasının müqayisəli təhlili ilk dəfə olaraq öyrənilir. Hal-hazırkı məqalədə Azərbaycan və ingilis dillərində zaman ölçü vahidləri sisteminin əsasını təşkil edən Azərbaycan və ingilis etnik qruplarının fikirlərinin formalaşması prosesini əks etdirən bir sıra ən ümumi temporal isimləri təhlil etməyə cəhd edir.

2. Temporal ismi qruplar

Müqayisə olunan dillərdə ismi qruplarda görünən aşağıdakı 10 isim yarımqrupları ayırd edə bilərik:

1. Zaman vahidlərinin və onların hissələrinin adları: saniyə/second, dəqiqə/minute, saat/hour, əsr (yüzlü)/centure, gün/day, gecə/night, həftə/ücek, ay/month, il/year

Ən kiçik zaman vahidərinin tədqiqi - Azərbaycan və ingilis lüğətlərinə görə bir tərəfdən bu sözlərin mənalalarının hər hansı bir zaman dövrü ilə oxşarlığını göstərir. Digər tərəfdən isə, bu leksemlərin ingilis dilindəki mənası insanlar tərəfindən insan varlığının müəyyən müstəqil kateqoriyası kimi qəbul edilən “yaşanmış zaman” anlayışı ilə bağlıdır. Məsələn I'll back in a minute\ birazdan gəlirəm, bir dəqiqəyə qayıdırəm (gəlirəm).

“Day və gün” simlərinin semantikasını müqayisə etmək lazımdır ki, “günəşin doğuşu və gün batışı arasındakı işıq vaxtının mənası ingilis və Azərbaycan dillərinin bütün lüğətlərində eynidir. Rusca-Azərbaycanca lüğətdə “gün” sözünün ikinci mənası tarix, hadisə kimi verilir. “Bizim küçədə bayram olacaq”/ и на нашей улице будет праздник. İngilis lüğətlərində “gün” sözünə - həyat, yaşam, varlıq mənasında rast gəlinmir. Amma Azərbaycan və rus dillərində gün sözü müxtəlif kontekstlərdə işlənir. Məsələn: yaman gün , qara gün/ на черный день, yaxşı gün/достаток. (5)

İngilis dilində night “gecə”adlı qaranlıq, tutqun, ümitsiz bir şey olan bir insanla əlaqələndirilir, yəni söz Azərbaycan dilində bu sözün tərifində müşahidə olunmayan mənfi emosional yük daşıyır. Hər iki dilin lüğətlərində gecə sözünün mənalı “qaranlıq dövrü” kimi üst -üstə düşür. Gecə/ axşam (tənənəli) kimi də müəyyən edilir, məsələn, ədəbiyyat gecəsi- ingilis dilində bu mənada olmayan “ ədəbi axşam/ literary soiree”. Azərbaycan dilində gecə həm müsbət, həm də mənfi xarakter daşıya bilər.

2.Müəyyən zaman dövrlərinin adları. Bu qrupa müvəqqəti mənası olan iki alt sinif daxildir.

a) minillik// millennium “minillik” beş illik// five years”üç illik”, yeddi günlük // seven day. Hər iki dildə olan bu sözlər Azərbaycan dilində -lıq/lük affikisi ilə, ingilis dilində ‘s iləmələ gəlir və müvəqqəti məna daşıyan rəqəm və isimdən ibarətdir. Rus dilində bu tip isimlər zaman vahidlərinin adlarının hər birində düzəlmir və ya fərqli düzəlir. Saniyyə, saat,

gün, həftə, əsr, mövsüm sözləri belə mürəkkəb sözlər təşkil etmir. Müvəqqəti mənalı mürəkkəb sözlər Azərbaycan və ingilis dilində ümumiyyətlə əmələ gəlmir. Beləliklə əsr və yüzil, həftə və yeddigün, on gün və on günlük sinonim sözləri müxtəlif söz siniflərinə daxildir;

b) fiziki vaxtı ölçən (sayan) cihazların adları; təqvim/календарь//calendar, saat/clock/часы

3. Qeyri-müəyyən zaman adları: məqam/moment/момент, an\ instant/мгновение, dövr/period/период, era/era/ эпоха . yuxarıda qeyd olunan sözlər zaman/vaxt sözünün sinonimləridir. Burada çox qısa müddətli bir anı, bir an, anlıq ifadə edən eyni məna daşdığı üçün bir -birinə əvəz bilən sözləri vurğulayıırıq.

Azərbaycan dili lüğətlərindəki «an» instant/moment sözlərinin təriflərinin təhlili göstərilir ki, onlar göstərici kimi mənacə yaxındılar və hadisənin konkret vaxtını göstərmədən kontekstdə işlənə bilərlər. Bu sözlər ümumi qəbul edilmiş zaman ölçü vahidlərinə aid deyil, bir növ şərti zaman təyindir: One moment she looked very yang (Caldwell, 99) /”Bir anlıq çox gənc görünürdü.

4. Günün hissələrinin adları. Bu sözlər sinifinə iki alt sinif daxildir.

a) gün hissələrinin adları“ səhər/morning, gün// day“ vətər, axşam /evening, gecə/ night

İngilis dilində rus dilində olan сутки/sutka sözünün ekvivalenti yoxdur. Azərbaycan dilində bu söz rus dilində alınma söz kimi keçib. Rus dilində “gecə”və “gündüz” birlərinə əksdirlər.

Azərbaycan dilində gün 4 yerə bölünür:ertə (səhər) (günün doğuşdan saat 10/11-ə qədər) , gün (saat 10-11 dən günün batışınadək), axşam (gün batışından saat 22/23-dək) və gecə (saat 22/23-dən gün doğuşuna qədər). Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində”midday” və “midnight”- gecə yarısı sözləri tez-tez istifadə olunur.

Qeyd edək ki, müqayisə edilən dillərdə günorta //noon “günorta saat 12:00-da baş verir. İngilis dilində səhər Azərbaycan dilindən daha çox vaxtı əhatə edir və günortaya (12:00) a qədər aktiv vaxt kimi təmsil olunur.

İngilislər günortadan əvvəl və sonra vaxtı dəqiq müəyyənəşdirirlər, ona görə də axşamdən əvvəlki vaxtı göstərmək istədikdə günorta deyirlər.

Günorta _____ afternoon (gün yarısından sonra) sözünü rus dilində bir sözlə ifadə etmək olmaz.

Görünür ki, ingilis dilində axşam və gecə Azərbaycan dilindən daha tez başlayır, bu da hərfi qavrayış səviyyəsində müəyyən bir həyat ritmini təyin edir.

Qərb anlayışında günün dövrlərə bölünməsi “obyektiv” vaxtdan, saat oxunuşlarından asılıdır və gün əsasən gecə yarısı və günortaya kimi qurulur. Eyni zamanda, günorta saati böyük əhəmiyyət kəsb edir, çünki günün ən vacib hissəsini gün yarısı təşkil edir- işləmək üçün nəzərdə tutulan zaman olaraq sayılır. Təsədüfi deyil ki, Qərb dillərində günortadan sonra baş verən iş gününün ikinci yarısını və günorta ilə əlaqəli nahar fasiləsini təyin etmək üçün xüsusi bir söz var- afternoon.(4)

Azərbaycan dilindən gün müsəlmanlar üçün səciyyəvi olan namaz vaxtına uyğun olaraq daha 5 vaxta bölünür. Bu vaxtlar”sübh namazının vaxtı” (sübh və gün doğumu arasındakı vaxtı əhatə edir),”zöhr (nahar namazı (təxminən saat 12 dən 14 ə qədər olan vaxtı əhatə edir), “ikinci namazı (gün batmazdan əvvəlki vaxt), “məğrib namazı”(axşam namazının vaxtı), “yassin/işə namazı” (gecə vaxtı)

Qərb dillərində və Azərbaycan dilində günün vaxtının konseptuallaşdırılmasındakı fərqlər etiket düsturlarının istifadəsində də özünü göstərir.

Son zamanlar “sabahınız xeyir” Azərbaycan dilində standart salam kimi istifadə olunmağa başlayıb. “Sabahınız xeyir” sözü dilimizdə günün ilk yarısından, ingilis dilində isə gün yarısından əvvəl işlənilir. İngilis dilində günortadan sonra istifadə olunan salamlama

“Good afternoon”- dur. “Good day” deyil. Qərb ənənəsi dəqiq vaxtı təyin edən əsas günortadır. İngilis dilində olan salamlama düsturlarının “Good afternoon” və “Good evening” Azərbaycan dilində Günortanız xeyir, ya sadəcə salam və Axşamınız xeyir kimi işlədilir.

Vidalaşma formaları kimi “Gününüz yaxşı olsun”-“ Have a good day “

Have a good day ifadəsinin ingilis dilində qarşılığı var. “Gecəniz xeyrə” vidalaşma kimi Azərbaycan dilində istifadə olunur, axşam olsa belə artıq başlamış gecəni nəzərdə tutaraq istifadə olunur.

5. Fəsilərin adları: qış/winter, yaz/ spring, yay/summer, payız/autumn

İnsan həyatı mərhələlərinin metaforik müqayisəsi Azərbaycan və ingilis dillərində aşağıdakı mənşəni yaradır. Yaz – insan həyatının uşaqlıq, gənclik dövrünü təcənnüm edir, yeni həyatın başlanğıcıdır. Yaz- hissərin oyanma vaxtıdır. Yay – həyatın ortasıdır, yetişmiş dövrüdür. Payız isə qocalıq dövrüdür. Qış – həyatın mövcud olmaması. İnsanın zamanı anlaması həmişə antropomorfik bir məzmun daşıyırdı. Zaman və həyat anlayışları bir-birilə bağlıdır.

6. Həftə günlərinin adları: Bazarertəsi/Monday, Cümə axşamı/ Thursday, Şənbə/ Saturday

7. Ay adları: Yanvar/January, Mart/March, May/May

8. Müəyyən bir məqama münasibətdə məqamların adı – qədim dövr/antiquity, keçmiş zaman/past, gələcək zaman/future, indiki zaman/present. Bu cür isimlər Azərbaycan dilində zaman sözü ilə, ingilis dilində isə artik vasitəsilə əmələ gəlir.

9. Proses və hərəkətləri adlandıran isimlər:

a) zaman dövrlərinin və proseslərin mərhələlərinin adları - əvvəli/beginning, axırı/end

b) proseslərin, hərəkətlərin adı: çiçəklənmə/blossom, tikinti, inşası/ building.

belirleme yeteneğine bağlıdır (Köksoy, 2021: 631-684).

Nəticə

Beləliklə, bu məqalədə müzakirə olunan zaman mənasını daşıyan sözlər müxtəlif xalqların zaman vahidlərinin qavranılmasındakı fərqləri göstərir. Yəni linqvistik məlumatlar dünya qavrayışının mədəni əhəmiyyətli aspektlərini başa düşmək üçün açar rolunu oynaya bilər.

Ədəbiyyat

1. Axundov A.A. Felin gələcək zamanı.//Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi. I buraxılış. Bakı, 1960
2. Axundov A.A. Felin zaman kateqoriyaları. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş avtoreferatı.(NDA).Bakı,1958,25 s.
3. American Heritage electronic dictionary. Houghton Mifflin Company, 1992.
4. Barxudarov S. Q. Dvenadtsat nazvaniy i dvenadsat veshey, Russkiy yazık zarubejom, 1964, N4, s.82.
5. Mokienko B.M., Zagadki russkoy frazeologii, Visshaya shkola, Mokva, 1990 .
6. Panchenko A., Obraz starosti v russkoy kulture/ Otechestvenniye zapiski, 2007.
7. Tahirov, İ., Temporal leksika (ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları üzrə), 2008.

